

Образок

Прикмети були погані. Становий, здається, незадоволений був з того, що взяв, і хоч запевняв, що не допустить погрому, але йому вірили мало. Найгірше було те, що ніхто напевно не знав, чи одмінять процесію з образом спаса, яка мала відбутись завтра по церковній відправі. Про се з тривогою говорили в містечку, і крамарі, забувши за покупців, лишали свої крамниці на божу ласку, а самі збирались купками на майдані серед містечка. Тут притишеними, таємничими голосами, тривожно озираючись навкруги, переказували одні другим про якихсь непевних, чужих людей, що з'явилися недавно в містечку, про чорносотенних панків, які були б раді погромові, та про те, що їхні "пуриці", багатші купці, ще зрання почали тікати з містечка з своїми жінками й дітьми. Часом розмова ставала гарячою, бурхливою, слова бряжчали, немов вози з залізом, і білі крамарські руки тільки мигтіли перед рудими бородами. Але коли розтинався раптом голосний туркіт коліс по бруку і велика балагульська бричка підкочувалась під один з багатших домів, що всіма вікнами дивились на площу, розмови стихали і всі похмуро і з злістю дивились, як виносили похапцем із дверей всяке манаття, скрині та подушки і бричка ущерть виладновувалась жінками та кучерявими дітьми. Коли ж бричка зникала нарешті у хмарі сірого пилу, розмови знов оживали і переходили в крик. Візник Йосель, міиний, високий чоловік, метушився по базару з батіжком у грубих вузлуватих руках і хвалився, що вже одправив усі три свої фургони. Він запевняв, що до вечора не буде в містечку ані одної хурманки.

Ще сонце не зайшло, а вже крамниці почали зачинятись. Скрізь рипіли залізні засуви, бряжчали колодки і ключі, стукали двері, заслоняючи чорні отвори, і вмить сірі старезні мури ринку викинули з себе людей. Майдан на хвилину ожив, залюднився. Старі "балабусти" зібрали з столиків бублики й булки, покриті пилом, — увесь свій мізерний крам. Охали, стогнали та, вгинаючись під важкими кошиками, поспішали додому. Чорні купки похилених, схвильованих людей розтікались з

базару по тісних вуличках, і на площі зробилось так пусто і тихо, наче весь вереск життя обернувся раптом у сірий камінь.

Наближався вечір. Сонце росло, палало і тихо спускалось додолу. Червоний туман уставав на заході, і немов криваві примари насувались звідти на місто. Спочатку несміливо, поодинці, а далі цілими лавами. Безгучною процесією пройшли вони поміж спустілими мурами, лишаючи на камені гарячі червоні сліди та одбиваючи у шибках вікон свої криваві обличчя. Старезні мури тремтіли з жаху усіма зморшками стін, і тільки червоні маки, що росли вгорі по карнизах, вітали гостей сміхом. А коли сонце сіло і прийшла ніч, як чорна дума землі, червоні гості зeszли, й містечко зовсім завмерло...

В хаті старого шохата Абрума при світлі лойових свічок ішла нарада. Там зібрались самі старі поважні люди, зі зморшками досвіду на блідих лицах, з білими бородами, як у далеких предків. Всі говорили разом, бо всіх одно турбувало. Одні хотіли зібрати ще грошей для станового, другим приходила до голови думка прохати попів, щоб заступились. Інші знов радили зійтись до синагоги і в молитвах провести ніч. Великий бог, що вивів Ізраїля з пустині, що не дав йому досі втопитись у хвилях зненависті інших народів, ще раз одверне од нього ворожу руку. Все се було добре, але не могло ні об'єднати, ані заспокоїти. Коли ж візник Йосель, що мав сильніші груди, таки перекричав усіх і заявив, що молодь поклала оборонятись, що вона буде стріляти — і витяг перед себе батіг, як револьвер, — жак стулив всім уста, і білі борода, немов зів'ялі, упали на груди. Потому зчинився гвалт. Старий шохат Абрум, який на своєму довгому віку спокійно перерізував горло тисячам курей та гусок, збілів увесь і закричав. Як! Вони хочуть стріляти! Ті нерозумні, ті божевільні! Оті "політики"! Вони хочуть пролити кров, яка впаде на наші ж голови. Вони викличуть помсту — і помста, як вовк, пожере наші діти, увесь спокійний народ!.. Ай-вай!..

І всі кричали разом з Абрумом, кричали беззубі роти, кричали зморшки мудрості й досвіду, скакали борода й білі та худі руки. І од

обурення й крику всім стало душно і навіть легше, так наче криком вони прогнали з хати тривогу.

Те гостре обурення, однак, скоро пройшло, і крики поволі затихли. Знов встало питання — те саме, що і спочатку, — що ж мають робити? Час ішов, і кожна хвилина, що конала навіки, родила другу, а та наближала страшну невідомість. Ніхто вже нічого не радив. Всі почували втому. І чим ясніше ставало, що нема ради, що не можна навіть втекти, бо нема коней, люди почали вірити в чудо. Станеться щось таке, що одверне біду, процесія пройде тихо і не зачепить нікого. Ще, може, нічого! Може, нічого не буде!

Комусь прийшла думка: що скаже сліпа Естерка? Ведіть сюди Естерку!.. Вона вгадає...

І всі забажали почути, що скаже Естерка.

Візник Йосель і зять Абрумів піднялись привести сліпу.

Вона ще не спала. На порозі темної, як і хазяйка, хати вона сиділа чорною купою і, здавалось, співала. Тихі жалібні згуки, мов плач дитини, йшли знизу, з чорної купи, і була так чудно і навіть страшно чути той спів, що Йосель спинив свого товариша і не зважувавсь обізватися до старої. Він не міг розібрати, чи вона співає, чи плаче. Врешті наваживсь і стиха покликав:

— Бобе!.. бобе Естерко!..

Долі тремтіли ті самі згуки.

— Бобе!.. Слухайте, бобе.

Спів стих, і почулось довге жалібне сякання носа.

Коли їй розповіли, чого прийшли, вона мовчки встала і простягла у пільму тремтячі руки, шукаючи опори. Її взяли під руки і повели. Двері од темної хати лишились отвором.

Скрізь, де вони проходили попід освітлені вікна й одчинені двері, до них приставали жінки й чоловіки; діти бігли за ними, неначе курява. Одні другим шептали, що сліпу Естерку, яка вгадала смерть своїх дітей, а потому виплакала очі за ними, ведуть до шохата.

В світлиці Абрума набилось стільки народу, що стало дихати трудно. Коли ж одчинили вікно, щоб впустити повітря, світло впало на ціле море напружених схвильованих облич, і крізь вікно в хату влетіла стоока тривога.

І всі побачили Естерку, її скаменілий од горя вид, її червоні очі, з яких без упинку стікала сльоза. Мов вітер повіяв по всіх обличчях. Ай-вай!

Абрум хотів її посадити, але вона не сіла. Тільки оперлась на поруччя стільця. Її щось питали, щось говорили, але вона не чула. Що їй було до того? Вона, що носила у серці велике горе, яке не могло там зміститись і спливало крізь темні очі, бачила тільки своїх синів, про них говорила. Вона описувала усі подробиці, яких ніколи не бачила, бо була далеко від того, малювала картину так, наче вона випечена була у неї на червоних повіках, що закривали очі. І голос у неї гучав, як в стародавніх пророків:

— Я бачу звірів... скрізь звірів... В очах у них вогонь, а на зубах кров... людська, червона... А в серці мають вовчу жадобу... Вони несуть свого бога, і на дрючках, що в їх руках, кров... кров синів моїх бідних... Ай-вай!

— Ай-вай! — стиха зітхнули десятки грудей у хаті й попід вікном.

— А їхні попи співають і чорними устами хвалять господа бога, а на ризах в них кров... людська кров... І ричать разом із попами криваві звірі, і розбивають об камінь голови діток маленьких... Ай-вай!

— Ай-вай! — тремтить зітхання довкола, і меркне од нього у хаті світло.

— Ось під ногами у мене кров... чорна, запекла... великі чорні калюжі... Лежать жінки, білі як крейда, і дивляться їх мертві очі на чоловіків... на трупи дітей... І скачуть по дітях сп'янілі звірі, і ревуть: смерть! смерть!

— Ай-вай! — стогнуть у хаті і плачуть надворі.

— Вогонь і смерть!.. Я бачу руки, я бачу очі, що благають рятунку... Я чую крик... Валяться стіни... стріляють... пекло... Ой, мені душно... Ой, моє серце... А тепер чуєте? Ша! Біжать по сходах... ламають двері... А там мої діти... мої сини любі. Ай-вай!.. Рятуйте. Не бий-те... Лежить мій Хаїм... лежить мій Лейба, що годували стареньку маму... і більше не встануть... Ой-ой! Ай-вай!..

— Ай-вай!.. ай-в-вай!.. — усі підхоплюють лемент, і стає сумно і страшно, як в судний день.

А бобе Естерка все говорила, а сльози усе стікали з її сліпих очей. Розбитий старечий голос часом дзвенів, як голос пророка, і тоді довкола робилось тихо, люди таїли віддих і складали на дно серця кожне слово старої, як важкий жаль. Може, то не Естерка говорить, а їхня доля, і той червоний туман, що тепер навис над ними, перетвориться завтра у дійсність. Може, ті діти, що тепер тулять теплі обличчя до колін матерок, завтра будуть валятись по вулицях мертві і їх будуть толочити важкі чоботища п'яної юрми... Ай-вай!..

Народ навис над вікном і все прибував. Якась розхристана, в одній сорочці жінка просовувалась крізь натовп ближче до хати і притискала до грудей кривий семисвічник із старого срібла — єдину, може, цінну родинну річ. Великі жили на руках у неї ясно синіли на світлі. Налякані діти починали ревіти, жінки їх гамували і витирали сльози руками. Крайні

зітхали; і весь той жаль, і всі ті сльози збирала блакитна ніч та громадила в хмару, що вже здіймала чоло на нічному крайнебі.

Коли ж Естерка замовкла і її, схилену, спустілу, вивели під руки з світлиці, народ розступився, загомонів і посунув за нею аж до її хати.

Шохатові гості теж розійшлись, рознісши з собою на ніч тривогу.

Неспокійну ніч перебуло містечко перед християнським святом. До рання світилось по хатах світло і товклись люди, готуючись на завтра, як до пожежі. В'язали клунки й ховали все, що тільки можна було сховати. І скрізь був плач та стогін.

А коли сонце зійшло, до нього всміхнулись тільки червоні маки з карнизів ринку та ще дороги, зарослі маком, що розтікались, немов криваві ріки, поміж зеленим хлібом од мурів містечка. Будинки були похмурі, всі в тінях, і тіні лягли в людей під очима. Старий мечет, сповнений нині так густо зерном, як колись правовірними за панування турків, був чорний од чорних згадок про криваві події, що минули, здавалось, навіки, а сірий ринок стояв похмурий, весь в зморшках, як дід, що все вже бачив і розгубив надії.

Містечко було безлюдне. Спустілими вулицями блукали лиш кози. Коли сонце стало високо, вдарив з дзвіниці дзвін; хитнув повітря й ножом пройшов у серце. З'являлись люди. Спочатку рідко, як і окремі дзвони. Та коли дзвони, схитнувшись разом, пішли у танець, великі, середні й маленькі, і заскакали в повітрі, як метелиця, з усіх усюдів сипнули люди, так наче дзвони тягли їх до себе. І сотки наляканих очей дивились услід їм крізь шибки вікон...

Блідий невиспаний шохат Абрум теж слухав дзвонів, хоч вони вже давно замовкли. Він весь тремтів і сам дивувався, що у нього так скачуть щелепи, так трусяться руки і ноги. Бо ще невідомо, чи піде процесія, чи ні, чи буде що, чи не буде. Але ж він поважна духовна особа і не може

бути лише свідком народного лиха. Врешті він зважився і переступив поріг своєї оселі. Дрібним, непевним кроком, озираючись та оглядаючи стрічного "гоя", так наче вперше стрічався з ним, він спочатку пішов бічною вулицею, тепер безлюдною, а далі звернув як до майдану. З вікон і з дверей дивились на нього його одновірці, і він привітно хитав їм головою та кривив в усмішку свої бліді уста. Він навіть пробував щось говорити хриплим та здушеним голосом, але за кожним разом змовкав, таким чудним та дивним здавався йому його власний голос. Та й взагалі йому здавалось, що то не він іде, а хтось чужий, незнайомий так чудно ступає тремтячими ногами по якійсь чудній, немов легкій, землі. І він навіть бачив, як той "чужий" іде. По дорозі йому стрічалась молодь, що бігла з майдану, од церкви. Йому здавалось, що він питав, але він тільки стояв і мовчки дивився стрічним у віці. І йому оповідали. На ходу, поспішаючись, коротко, уривчасто. Багато народу... з сіл... і з околиць... Ідуть до церкви, а збирають каміння... кладуть за пазуху... Хтось бачив сокиру... попід полою... І бігли далі.

На одній вулиці, де народ у тривозі висипав з хат, він бачив, як якась кругловида кучерява дівчина (чия вона?) кидалась поміж люди з тхоревим хутром і всіх благала, щоб заховали. Її стрічали болісним усміхом і одмовляли, але своїми благаючими, сливе божевільними очима вона сіяла жах.

Абрум пішов далі. Повз нього проскочив кіньми становий, злегка підплигуючи на м'яких ресорах. Абрум підняв руки і щось закричав, щоб його зупинити. Але той навіть не озирнувся. Блиснув на сонці білим мундиром та золотом погонів і зник. І раптом шохат почув у серці пекучу злість. Його аж струснуло. Тепер він опам'ятався і міг говорити. Він переймав стрічних і всім кричав, що так не можна... Треба оборонятись. Треба стріляти із револьверів і всіх перебити... Закидати дровами, бити дрючками, колоти ножами... Підняв страшенний галас. Залякані люди вибігали із хат та благали, щоб він замовк...

— Тихо, реб Абруме, тихо будьте... ша!

Але він не міг вгамуватись.

Блідий, запінений, з страшними очима, він кричав на цілу вулицю, немов хотів заглушити криком свій власний жах:

— Для чого мовчати? І доки мовчати? Ми все мовчали...

— Реб Абруме... ну, будьте ж тихо... ша, реб Абруме...

Ті, що не знали, від чого зчинився крик, гадали, що вже почалося. Вони вибігали з домів напоготові, з жінками, з дітьми, з клунками в руках, і задвірками, через городи, тікали в поле, у високу пшеницю.

Коло Абрума збирався народ. До нього простягалися руки, його оточали бліді, зжовклі обличчя, червоні од нічниць очі. І всі благали: ша! Тихо... не клич біди... Абрум замовк. І серед тиші йому зробилось страшно. Тут, в тім містечку, де він родився та зріс, де стільки літ, до старості самої, провів у праці для себе й других, він опинився як серед моря на кораблі, який зараз потоне, а навкруги б'ють хвилі і реве вітер у чорних просторах. І нізвідки нема рятунку. Абрум обвів усіх очима. Ті неспокійні блискучі очі, з якими стрівся, так само казали: нема рятунку...

Все тіло дивно напружилось у нього, і він відчув серцем той крик розпуки, що глибоко таївся в серці його народу, боячись навіть вирватись звідти.

Йому зробилось страшно... страшніше тут, серед людей, ніж в своїй хаті...

Раптом Абрум почув, як щось звалилось на нього й розбіглося по тілу дрібними кольками. То серед тиші впали на голову дзвони і побігли по місту з вискоком й реготом. Од майдану щось тупотіло і чувся крик: "Вже йде!.. вже йде!.."

Може, там бійка, може, там кров... Він нічого не знав. Може, там ріжуть, грабують... Він тільки тямив, що все круг нього заворушилось і якась сила раптом вхопила його, що його з усіх боків штовхають, що над ним важко дихають, що він біжить, і чує довкола великий тупіт ніг, і чує у грудях, як скаче серце. Щось велике, стоніє, гаряче бігло з ним разом, а він бачив перед собою лиш довгі поли чийогось халата, що кумедно розлітались на вітрі. За ним щось гналось. Він мчав по тісних вулицях, місив ногами глибокий пил, минав доми, звертав убік, і піт заливав йому очі. Ось дім Мойше Цвейлібе, а ось хата убогої Хани. Знов якась вулиця... ще один дім, — і чий то дім? Чий же то дім? А там уже поле... Аби добігти, аби добігти... Ось уже й шлях. І на нім кров? Дві довгі річки з обох боків? Ах, ні, то ж маки, такі страшні, червоні... як людська кров... Коли б добігти, коли б сховатись, щоб вже не чути дзвонів, червоних дзвонів, що мчать навздогін, б'ють в саме серце, скачуть і регочуть, як божевільні...

Містечко спустіло. Всі, хто лишень міг, утекли в поле або у ліс. Лишилась тільки сліпа Естерка, яку забули взяти з собою, та голодні негодовані кози, що блукали круг неї з жалібним плачем. А в дивній мертвій тиші містечка справляли танець дзвони. Великі, середні й маленькі. Сонце сміялось і вистеляло дорогу дзвонам, як килимами.

Естерка сиділа на порозі своєї хатини, закривши лице руками. Вона сама стріне те, від чого всі повтікали, що там, в Одесі, одняло од неї синів. Але вона не почувала страху. Чого боятись, коли найстрашніше пройшло вже крізь її серце вогнем і спалило там все? Не страх, а зненависть запікалась у її грудях, коли вона слухала дзвонів. Естерці здавалось, що то не згуки, а сотки кривавих рук простяглися од дзвіниці і жадібно тріпочуть довгими пальцями понад домами. І їй хотілось вступити в бій з тими руками та власним тілом одвести од людей лихо. Вона встала з порога, простягла вперед руки, підняла лице, по якому стікали з сліпих очей сльози, й пішла назустріч дзвонам. Згорблена постать старої з простертими перед себе руками, суха й рішуча, здавалась страшною серед безлюддя. Вона йшла і жадібно вбирала у себе згуки, що перетворювались в зненависть.

Раптом Естерка серед дзвонів почула щось інше. Спочатку як тихий плач, а далі мов виття вітру. З часом ті згуки грубшали, хрипіли, оберталися в рик. Немов товар ревів на оборі або градова хмара неслась по небу.

То йшла процесія.

Тисячі ніг толочили землю, тисячі тіл колихали повітря, лопотіли на волі корогви, і грубими, нелюдськими голосами ревіли гладкі попи, як з бочки, а довгі коси їх, розмаяні на вітрі, тріпались по цупких золотих ризах. Високо над ними хмурилось зчорніле лице убогого спаса, що ледве витикалось із кованих багатих риз, важких і незручних. І грали богові славу дзвони, і співали її од повного черева грубі попи.

Естерка спочатку не розуміла, звідки ті згуки. Може, то хмара, страшна і чорна, надходить над головою і паде дощ? Але згодом, коли процесія була вже близько, вона почула знайомий спів і зрозуміла. І раптом спалахнула злістю; недобра радість налялась їй в серце.

— Ага! Він іде!.. Він іде!.. — кривились в усмішку її уста, і навіть сльози з очей перестали спливати. Вона спішила назустріч.

Процесія все наближалась.

Коли ж нарешті її обвіяв дух людської маси і обхопили страшні для неї голоси, сліпа Естерка стала, підняла руки, немов бажала спинити лаву, і закричала. Слова зливались у неї в горлі у невиразний крик. Вона трясла руками і так стояла з відкритим ротом. Сильне зворушення, гнів відняли їй мову. Вона кричала щось невиразне, а їй здавалось, що вона говорить і викидає з себе весь біль, все горе і всю зненависть.

— Слухай ти, жидівський сину! — кричала вона словами, що лишались у неї у горлі. — Ти знов ідеш? Ти, що одняв моїх дітей! Мого Лейбу і мого Хаїма... Ти знов благословиш розливати кров твого народу!

Слухай, віддай мені моїх синів... Се я тобі кажу, я... сліпа Естерка, що виплакала очі... я, мати синів моїх бідних... Слухай, куди ти йдеш, спинись... Доволі крові...

І вона трясла кулаками і кричала словами, що лишались глибоко в грудях. Сльози, що спливали з невидючих очей, заповняли старий чорний рот із двома пеньками жовтих зубів.

А повз неї тупали тисячі ніг, дихали тисячі грудей, ревіли баци і танцювали, як божевільні, дзвони. Великі, середні й маленькі...

1906